

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 91^e jaargang • april 2018 • losse verkoop € 4,50

Oud Utrecht 2



Roemruchte reputaties

Spoorwegovergangen in het interbellum

Kaatsbanen in de 17e eeuw

Museumdirecteur Elisabeth Houtzager

een advertentie
is nooit voldoende

jeroen tirion, grafisch ontwerp - info@jeroentirion.nl

magische miniaturen

23 februari t/m
3 juni 2018

Museum
Catharijne
Convent



Sinds 1933
dienstbaar aan
de Utrechtse
samenleving

Dag en nacht
bereikbaar voor
directe hulp na
overlijden
(030) 262 2244

PCB
UITVAARTZORG

Meer informatie:
www.pcbuitvaartzorg.nl

PCB UTRECHT
PCB BILTHOVEN
PCB NIEUWEGEIN
PCB VIANEN



Donaudreef 25
3561 EL Utrecht
Telefoon
[030] 262 2244

BGNU



VAN ZOELLEN
AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

32

Henk-Jan Dekker

Jeremiades over de Jeremiebrug

Fietsfiles bij spoorwegovergangen in Utrecht, 1915-1940

40

Casper Staal

Middeleeuws penwerk in Utrecht

43

Cees de Bondt

De Utrechtse kaatsbanen 1590-1800

48

Ton H.M. van Schaik

Soap in het museum

Juffrouw Houtzager als directrice van het Centraal Museum (1951-1972)

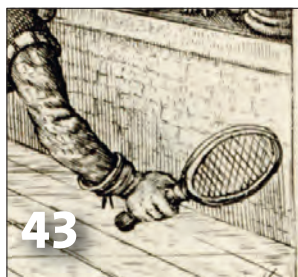
55

Agenda



Fietsers in de file

Net als nu stonden Utrechtse fietsers in het interbellum regelmatig in de file. Oorzaak waren toen enkele spoorwegovergangen die vaak wel 20 minuten per uur dicht waren. De politiek schoof aanpak van het probleem echter eindeloos voor zich uit.



Voorloper tennis

Begin 17e eeuw telde Utrecht vier kaatsbanen waar een voorloper van het tennisspel gespeeld werd. Door de weddenschappen en het drankgebruik waarmee het kaatsspel gepaard ging, had het - zeker bij de Utrechtse kerkenraad - een minder gunstige naam.



Markante dame

Mejuffrouw Elisabeth Houtzager was van 1951 tot 1972 de eigenzinnige, autoritaire, door sommigen geroemde en door anderen gevreesde directrice van het Centraal Museum. 'Ze is niet geneigd tot overleg, en kan slechts praten met gezanten, prinses en prelaten.'

□ OMSLAG: FIETSERS EN VOETGANGERS WACHTEN VOOR DE GESLOTEN SPOORWEGOVERGANG BIJ DE JEREMIEBRUG (WESTERKADE) TWEEDE HELFT JAREN 20. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL.

Jeremiades over de Jeremiebrug

Fietsfiles bij spoorwegovergangen in Utrecht, 1915-1940



De laatste jaren verschijnen er in de media regelmatig berichten over en beelden van fietsfiles in de Utrechtse binnenstad. Toch is dit geen nieuw fenomeen.

In de jaren 20 en 30 van de vorige eeuw ontstonden er dagelijks vele opstoppen van honderden fietsers bij spoorwegovergangen zoals die op de Vleutenseweg, de Amsterdamsestraatweg en bij de Jeremiebrug.¹ Toch duurde het tien jaar voordat de gemeenteraad besloot het probleem echt aan te pakken.

Wachtende fietsers ca. 1925 bij de spoorwegovergang op de Amsterdamsestraatweg. Voetgangers (en fietsers die hun rijwiel omhoog sjouwden) konden gebruik maken van de voetbrug.

□ FOTO E.A. VAN BILTZ EN ZN

Net als nu werd het verkeer in de Utrechtse binnenstad honderd jaar geleden gedomineerd door de fiets. Zo passeerden in 1924 dagelijks 10.000 fietsers de Catharijnebrug tegenover enkele honderden auto's.² In combinatie met de vele treinen die Utrecht Centraal binnenliepen en verlieten, zorgde dit voor aanzienlijke wachttijden bij de spoorwegovergangen in de buurt, zoals op de Vleutenseweg, de Amsterdamsestraatweg en bij de Jeremiebrug.



In 1902 was er een staatscommissie ingesteld die in 1906 rapporteerde over de spoorwegproblemen in Utrecht. In het lijvige verslag beval de commissie aan om het spoor door Utrecht op te hogen, zodat het overige verkeer geen last meer zou hebben van de lange wachttijden. Het bouwen van (voet)bruggen raadde ze af, omdat daarin investeren weggegooid geld zou zijn als later voor ophoging werd gekozen.

In een vergadering van de Utrechtse Fabricagecommissie, een adviescommissie op het terrein van Openbare Werken, in 1911, bleek dat naar de inschatting van de Minister en Staatscommissie realisatie van de kostbare plannen op korte termijn onwaarschijnlijk was. Tegelijkertijd was het

ook niet helemaal uit te sluiten dat het spoor door Utrecht verhoogd zou worden. Deze onzekerheid rond de spoorwegplannen werd voortdurend als argument gebruikt om oplossingen voor de opstoppen bij spoorwegovergangen tegen te houden. Overigens werd de ophoging van het spoor uiteindelijk pas tussen 1938 en 1940 gerealiseerd.

Pleidooi voor voetbrug

De fiets- en voetgangerstunnel bij de Jeremiebrug (Westerkade) kwam er niet vanzelf: lokale bewoners moesten er regelmatig voor aan de bel trekken bij het stadsbestuur. Een petitie uit november 1915 - opgesteld door ter plekke wonende spoorwegarbeiders - pleitte voor een voetbrug over

Fietsers en voetgangers voor de gesloten spoorwegovergang bij de Jeremiebrug (Westerkade) tweede helft jaren 20.

het spoor zoals die al bestond bij de overgang op de Amsterdamsestraatweg. Al vijf jaar eerder hadden bewoners om zo'n voetbrug gevraagd, maar die was er niet gekomen. In navolging van de Fabricagecommissie achtte de gemeente de kosten te hoog en vreesde zij dat er niet genoeg gebruik van zou worden gemaakt. De buurtbewoners wezen in hun verzoek op het toenemende treinverkeer en de daardoor oplopende wachttijden. Voor inwoners van de Dichterswijk en de Rivierenwijk, met beide een groeiende bevolking, was de weg naar het centrum al vaak gesloten door treinverkeer tussen Utrecht en het oosten



Piet Moltmaker, gemeenteraadslid namens de SDAP van 1912 tot 1923, was een groot voorstander van verkeersmaatregelen die de situatie voor arbeiders uit de Rivierenwijk en Dichterswijk zouden verbeteren.

□ FOTO UIT UTRECHT IN WOORD EN BEELD 1927, NR. 46

en zuiden van het land. Dat zou, aldus de opstellers van de petitie, alleen maar erger worden als het gerucht klopte dat er plannen waren om ook de lijnen naar Groningen en Friesland via deze route de stad uit te laten lopen. Het kwam nu al vaak voor dat er meerdere treinen achter elkaar passeerden, waardoor de bomen wel tien tot vijftien minuten aaneengesloten dicht waren.

Vanwege de toekomstige mogelijkheid tot spoorophoging bleef de stedelijke overheid huiverig staan tegenover de aanleg van bruggen rond de spoorwegovergangen. Wel werd besloten om in december 1915 een onderzoek in te stellen naar de verkeersstromen bij de spoorwegovergang Jeremiebrug. Hieruit bleek dat het aantal weggebruikers voor gemiddeld 70 tot 80 procent uit voetgangers bestond tegenover 20 procent fietsers en de rest voornamelijk passanten met handkarren en rijtuigen.

Besluiten over het al dan niet aanleggen van een voetbrug werden genomen op basis van de adviezen van de Fabricagecommissie, discussies in

de gemeenteraad en de mening van B&W. De Fabricagecommissie constateerde dat er in het zich ontwikkelende stadsdeel buiten de Kruisvaart en richting de Croeselaan al zo'n 4.000 mensen woonden, een aantal dat in de toekomst nog snel zou stijgen. Hoewel het nut van een voetbrug voor deze bewoners wel werd erkend, concludeerde de gemeenteraad in 1917 dat er in de nabije toekomst geen brug gebouwd kon worden vanwege de mogelijke verhoging van het spoor. De grootste pleitbezorger voor een verbetering van de verkeerssituatie voor de arbeiders van de Rivierenwijk en de Dichterswijk was Piet Moltmaker (1882-1941). Hij zat namens de sociaaldemocraten van 1912 tot 1923 in de gemeenteraad en kwam daarna via de provinciale staten in de Eerste Kamer terecht. Moltmaker had gewerkt bij de Staatsspoorwegen en was voorzitter van de vakbond van spoorwegpersoneel de Nederlandse Vereniging van Spoor- en Tramwegpersoneel. Daardoor was hij goed bekend met de situatie van de wijkbewoners, van wie een aanzienlijk deel werkzaam was bij de verschillende spoorwegbedrijven. Moltmaker vond de kosten voor een voetbrug (geraamd op f 14.300,-) te billijken, zelfs als de brug na enkele jaren vanwege de verhoging van het spoor weer afgebroken zou moeten worden. Tijdens de discussie in de gemeenteraad verweet Moltmaker de tegenstanders van de brug dat ze de problemen van de arbeidersklasse niet al te serieus namen. Zijn motie om de voetbrug te bouwen haalde het echter niet.

Twintig minuten per uur dicht

In 1921 richtte een groep bewoners, georganiseerd in de buurtvereniging Dichterswijk, een nieuwe petitie aan de gemeenteraad. Zij herhaalden de bezwaren uit de eerdere petitie en drongen erop aan de situatie nu serieus te nemen aangezien zij 'evengoed belasting betalende burgers der gemeente zijn als de overige inwoners van Utrecht'. Opnieuw werd er een onderzoek ingesteld, dit keer op uitgebreidere schaal. De dienst Gemeentewerken, onder leiding van L.N. Holsboer, liet tellingen uitvoeren bij alle grote spoorwegovergangen in Utrecht, waarbij ook genoteerd werd hoe vaak en hoe lang de bomen per uur dicht waren. Het resultaat van dit onderzoek stelde de bewoners in het gelijk: de overgang bij de Jeremiebrug was gemiddeld 20 minuten per uur gesloten.³ Het aantal fietsers dat passeerde was groot: op doordeweekse dagen passeerden bijvoorbeeld tussen 12 en 13 uur zo'n 1.000 fietsers de overgang om thuis te gaan eten. Wie na de lunch weer op tijd op zijn werk moest verschijnen, was niet blij als de spoorbomen tien minuten lang dicht bleven, wat eerder regel dan uitzondering was.

Naar aanleiding van deze gegevens maakte Gemeentewerken een ontwerp voor een voetbrug met vier potentiële locaties: ter hoogte van de Jeremiebrug, of ter hoogte van de Jeremiestraat, Bleekstraat of Vaartsestraat. De voetbrug leek er nu echt te gaan komen, totdat er een nieuwe kink in de kabel kwam. Tramlijn 5 werd doorgetrokken vanaf het Centraal Sta-



De liberaal W. Graadt van Roggen, op de foto op weg naar een gemeenteraadsvergadering over de Gemeentebegroting 1927, verzette zich tegen (fiets)tunnelplannen zolang er ook geen rekening werd gehouden met (de weinige) autobezitters.

□ UIT: 'ONZE RAADSLEDEN OP WEG NAAR HET STADHUIS [...]'
OVERDRUK VAN FOTO'S IN DE UTRECHTSCHÉ COURANT

tion naar de Croeselaan en Rijnlaan. De verwachting van de gemeenteraad was dat dit veel verkeer van de route via Jeremiebrug zou afleiden, waardoor een investering in een oplossing voor de lange wachttijden niet langer nodig was. Moltmaker diende opnieuw een motie in om alsnog een voetbrug te bouwen, maar zag deze nipt met 15 tegen 14 stemmen verworpen worden.

De buurtbewoners waren niet blij met dit besluit en beschouwden het als een vertragingstactiek, want het nieuwe tramtracé bood volgens hen geen oplossing voor hun verkeersprobleem. In september 1922 stelden ze in café Slotboom aan de Jutfaseweg een nieuwe petitie op die verwoordde dat de verbinding via de Croeselaan hen niet sneller bij hun bestemming bracht (en een grote omweg betekende). Deze petitie werd onder meer ondertekend door H.G. Huisman, voormalig machinist en ambtenaar bij de eerdergenoemde NVST, waardoor hij raadslid Moltmaker wellicht persoonlijk kende. Nog steeds stonden de

bewoners op de aanleg van een voetbrug of een andere oplossing, omdat een voetbrug niet voor iedereen geschikt was. Daarmee werd voor het eerst de mogelijkheid van een tunnel gesuggereerd.

De stadsbestuurders kregen het verwijs te veel in een ivoren toren te zitten en geen besef te hebben van de lokale realiteit. Er zouden vast geen tegenstanders van het plan zijn 'indien al uwe leden persoonlijk, zij het slechts enkele malen, de hoogst onaangename gevolgen hadden ondervonden, die inzenders van dit adres reeds zo lang ondergaan door de gewraakte omstandigheden.'⁴

Het idee van een tunnel werd eind 1922 besproken in de kranten en door Utrechtse beleidsmakers. Verkeerstellingen hadden uitgewezen dat de nieuwe tramlijn het verkeer langs de Jeremiebrug niet had doen afnemen. De verbetering van de Jutfaseweg en de bevolkingsgroei in de Dichters- en Rivierenwijk maakten een oplossing des te meer noodzakelijk. Gemeentewerken ontwierp verschillende modellen voor tunnels, waarvan sommige met trappen. Het nadeel van de ontworpen tunnels was dat ze niet geschikt waren voor de nog steeds groeiende groep fietsers. Uiteindelijk werd een voor fiet-



Ingang van de fietserstunnel onder het spoor aan de Westerkade in 1935.

□ FOTO H.J.M. VALKS



Opgang vanuit de tunnel naar de Jeremiebrug met het Staatsspoor-dienstgebouw (later brugwachterswoning spoorbruggen Vaartsche Rijn) begin jaren 30.

□ FOTO NEDERLANDSE SPOORWEGEN

sers geschikt ontwerp besproken in de raadsvergadering van 18 oktober 1923. Opnieuw waren er raadsleden die probeerde de tunnel tegen te houden. De liberaal W. Graadt van Roggen vond dat er in de plannen ook rekening gehouden moest worden met het groeiende autobezit. Het aantal Nederlanders dat midden jaren 20 een auto bezat, was echter nog zeer

beperkt, terwijl de fiets als 'paard van de democratie' een bijna algemeen vervoersmiddel was geworden. Moltmaker en zijn SDAP-collega Lousberg wilden hier dan ook niets van weten. De lokale bewoners worstelden nu al tien jaar met dit probleem en de eindeloze besprekingen en plannen hadden nog steeds niets opgeleverd. Lousberg wees erop dat de arbei-



De tunnel voor voetgangers en fietsers aan de Westerkade, ca 1925-1930. Het plakkaat betreft reclame voor de Nederlandse R.K. Bond van Handels, Kantoor- en Winkelbedienden.

□ FOTO E.A. VAN BILTZ EN ZN

ders van Utrecht weinig keus hadden: eigenlijk werden er alleen in Rivierwijk nieuwe huizen gebouwd, en hun woon-werkroute moest daarom wel via de Jeremiebrug lopen. Ook de wethouder, J.J. de Waal Malefijt, stond vierkant achter het plan: de cijfers hadden overtuigend aangetoond dat er zoveel fietsers en voetgangers opgehouden werden bij de spoorwegovergang bij de Jeremiebrug dat het een van de meest dringende verkeersproblemen in de stad vormde.

Dit keer wisten de voorstanders de meerderheid van de gemeenteraad wel te overtuigen. Dat werd ongetwijfeld vergemakkelijkt door de gewijzigde samenstelling van de raad. Na de invoering van het algemene kiesrecht was de SDAP bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1919 de grootste partij geworden (van 15 naar 33 procent van de stemmen), terwijl de liberalen geduikeld waren van 64 naar 12 procent. De plannen voor een tunnel werden met liefst 33 tegen 3 stemmen aangenomen.

De tunnel (geraamde kosten f39.000,-) werd aangelegd onder toezicht van de spoorwegen, die niet toestonden dat andere partijen werken uitvoerden op of rond het spoorwegtracé. De tunnel werd geopend in mei 1925 en zou functioneren tot 1937, toen de verhoging van de spoorweg de tunnel overbodig maakte.

Amsterdamsestraatweg

In tegenstelling tot de overgang bij de Jeremiebrug was er bij de spoorwegovergang op de Amsterdamsestraatweg een tijd lang een voetbrug die



Begin van de aanleg voetgangerstunnel Amsterdamsestraatweg ca 1924.

□ FOTO E.A. VAN BILTZ EN ZN

voetgangers en een deel van de fietsers een oplossing bood. Voor veel verkeersdeelnemers was die brug echter geen optie, en dat had niet te maken met gemakzucht, zoals sommige raadsleden wel suggereerden.

In 1914 en 1915 overwoog Gemeentewerken een tunnel of viaduct in de straat aan te leggen. Waar de overgang Jeremiebrug vooral lopende en fietsende arbeiders hinderde, was de Amsterdamsestraatweg ook een hoofdweg voor doorgaand verkeer vanuit Amsterdam richting het oosten én liepen er tramlijnen langs deze route. Aanvankelijk werd er dus gedacht aan een tunnel voor al het verkeer. Zo'n tunnel zou veel langer en breder moeten zijn dan een tunneltje voor voetgangers en fietsers alleen, en daarom zou die zeer duur worden.⁵ Bovendien zouden de lange tunnelhellingen een probleem vormen voor de toegankelijkheid van de vele winkels aan deze weg. Wat was nu belangrijker? Het doorgaande autoverkeer of het lokale fiets- en loopverkeer? Doorslaggevend was wellicht dat het doorgaande autoverkeer geen verantwoordelijkheid van de stad maar van de provincie of de Rijksoverheid was.

Een poging om voor een tunnel voor al het verkeer fondsen bij de provinciale en nationale overheden te verwerven, liep echter op niets uit. Ondanks protesten van Moltmaker en zijn partijgenoten gebeurde er lange tijd niets, tot het probleem in 1921 opnieuw op de agenda werd gezet. Aanleiding waren onder meer alarmerende berichten van de politiecommissaris over de

onveilige situatie ter plekke, waarbij auto's, trams, fietsers en voetgangers zich ophoopten voor de gesloten bomen.

Na uitgebreide verkeerstellingen in 1921 raakte de gemeente overtuigd van de noodzaak de situatie aan te passen. In 1923 werd hier uiteindelijk toe besloten, na opnieuw enige discussie in de gemeenteraad over de vraag of het gerechtvaardigd was om

alleen iets voor voetgangers en fietsers te doen, en gemotoriseerd verkeer te negeren. Deze tunnels werden in november 1925 zonder al te veel ceremonieel geopend: 'Geen autoriteiten, geen redevoeringen, geen officieel gedoe, neen; slechts een werkman in boezeroen en Manchester broek, die een verroest eindje prikkeldraad, het laatste beletsel, wegnam en bij het oude ijzer wierp.



Spoorwegovergang met voetgangerstunnels op de Amsterdamsestraatweg 1930. Niet alle fietsers maakten gebruik van de tunnel.



De hulpspoorbaan en de hefbrug over de Vaartsche Rijn ter hoogte van de halte Jeremiebrug. Links de verhoogde spoorbanen naar Den Bosch en Arnhem ca 1937-38. Op de voorgrond rechts de (tijdelijke) spoorwegovergang op de Westerkade. De voetgangerstunnel was al gesloten.

□ FOTO NEDERLANDSE SPOORWEGEN

De slagersjongen kwam aanrijden, wipte van z'n fiets en dook naar beneê - "eens effe kijke of het beneden ook zoo koud is..." zoo beweerde hij.⁶ Net als bij Jeremiebrug werden deze tunnels gesloten toen ze door de verhoging van het spoor overbodig waren geworden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden ze met zand gevuld, totdat in 1949 volledige sloop volgde.

Vijftien jaar dienst

In het algemeen stonden gemeentelijke instellingen niet afwijzend tegenover de eisen van bewoners om spoorwegovergangen makkelijker en sneller te kunnen passeren. Meerdere malen bleek de gemeente de situatie ter plekke slecht te kennen en vroeg ze de politie verkeerstellingen te houden om op basis daarvan een onderbouwd besluit te kunnen nemen. Maar als de cijfers daarvoor beschikbaar waren, bleef de gemeenteraad lange tijd toch verdeeld. Tegenover de SDAP die, met name in de persoon van Moltmaker, de belangen van de lopende en fietsende arbeidersklasse verdedigde, stond een aantal raadsleden die geen maatregelen wilden

nemen waar de autorijdende elite niet van zou profiteren. Het duurde daarvoor uiteindelijk ongeveer tien jaar voordat de fiets- en voetgangerstun-

nels bij de Jeremiebrug en Amsterdamsestraatweg gerealiseerd zouden worden. Omdat het spoor eind jaren 30 opgehoogd werd, hebben ze maar zo'n 15 jaar dienst gedaan. In die jaren vormden de tunnels echter onmisbare verkeersvoorzieningen voor Utrechters die lopend of fietsend naar hun werk gingen.

Noten

- 1 De informatie in dit artikel is grotendeels ontleend aan het archief van het gemeentebestuur van Utrecht (HUA, toegangsnummer 1007-3), inv.nrs. 23473 (voor de Jeremiebrug), 23536 en 23537 (voor de Amsterdamsestraatweg en het cijfermateriaal) en 24412-24414 (voor stukken rondom spoorwegplannen en verder cijfermateriaal rondom spoorwegovergangen). Deze dossiers bevatten zowel notulen van de Fabricagecommissie, als stukken van de Gemeenteraad, B&W en krantenartikelen rond de specifieke overgang. Zie voor het rapport van de staatscommissie: Nationaal Archief, toegang 2.16.82 (Inspecteur-Generaal van het Verkeer), inv.nr. 1021. Voor achtergrondinformatie rond de Jeremiebrug is gebruik gemaakt van Kees Visser, *Jeremie in Utrecht: een brug verhuist, een station komt terug* (Utrecht 2017). Zie voor Utrecht als fietsstad onder noot 2.
- 2 Hans Buiters, 'Utrecht: Bicycles Rule - Again', in: Ruth Oldenziel e.a. (red.), *Cycling Cities: The European Experience* (Eindhoven 2016) 29-39, aldaar 30.
- 3 Dit viel nog in het niet bij de overgang op de Vleutenseweg, tussen het Centraal Station en het Buurtstation, waar de bomen gemiddeld 40 minuten per uur dicht waren. Hier was echter al wel een voetbrug, maar ook die was enkel geschikt voor voetgangers of mensen die hun fiets de trappen op konden tillen.
- 4 Een verslag van de bijeenkomst en de tekst van de petitie verschenen in het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* van 29 september 1922.
- 5 Het geraamde bedrag was f 480.000,- terwijl de voetganger- en fietstunnels slechts enkele tienduizenden guldens kostten. Het aanleggen van fietsvoorzieningen was doorgaans vele malen goedkoper, maar dit vertaalde zich lang niet altijd in bereidheid om die relatief kleine investeringen te doen.
- 6 *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 12 november 1925.

Middeleeuws penwerk in Utrecht



Handschrift met penwerk van de regulieren in de fijne aubergine-stijl.

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT BIJZONDERE COLLECTIES HS.135 (5 D 21) FOL.6R

Het Middeleeuwse Utrecht was het culturele centrum van Noord-Nederland. In kloosters en in lekenateliers werden de fraaiste handschriften vervaardigd voorzien van fraaie miniatures en zogenaamd penwerk. De verschillende stijlen in het Utrechts penwerk tussen 1446 en 1550 zijn onderwerp van een recent verschenen studie.

Casper Staal

Oud-conservator van Museum Catharijneconvent en
oud-redacteur van dit tijdschrift.

Aan de miniatures in handschriften en incunabelen is al vaker aandacht besteed. Opvallend is dat vele miniaturisten, bij gebrek aan kennis van hun echte namen, aangeduid worden met een noodnaam, zoals de Meester van Evert Zoudenbalch, de Meester van Catharina van Kleef, de Meester van Zweder van Culemborg, enzovoort.¹ Een andere vorm van decoratie, het zogenaamde penwerk, heeft tot nu toe veel minder aandacht gekregen. Ook aan deze vorm van handschrift- en later incunabelendecoratie valt veel te ontdekken.² Penwerk is de versiering met complex of eenvoudig krul- en ander decoratiewerk van de hoofdletters en de marge van de tekst. Dat gebeurde met een dunne pen en met blauwe, paarse of rode inkt. De tekst krijgt er niet alleen een fraaier beeld maar ook een indeling door. Tegenwoordig zouden we in een boek witregels gebruiken. De decorateur kan dezelfde zijn als de afschrijver van het handschrift. Omdat de kopiist in een colofon zijn naam bekend maakte, weten we wie de decoratie op zijn naam heeft staan. Van liefst 239 handschriften en vroege drukken kunnen we zeggen dat ze in Utrecht geschreven en/of gedecoreerd zijn. Twee Utrechtse scripto-

ria springen er als productiecentra uit: het klooster van de reguliere kanunniken en het kartuizerklooster Nieuwlicht.

Reguliere kanunniken

De reguliere kanunniken hadden hun klooster aan de Oudegracht. Van dit complex is het latere NV-huis, weer later Tivoli geheten, een restant.³

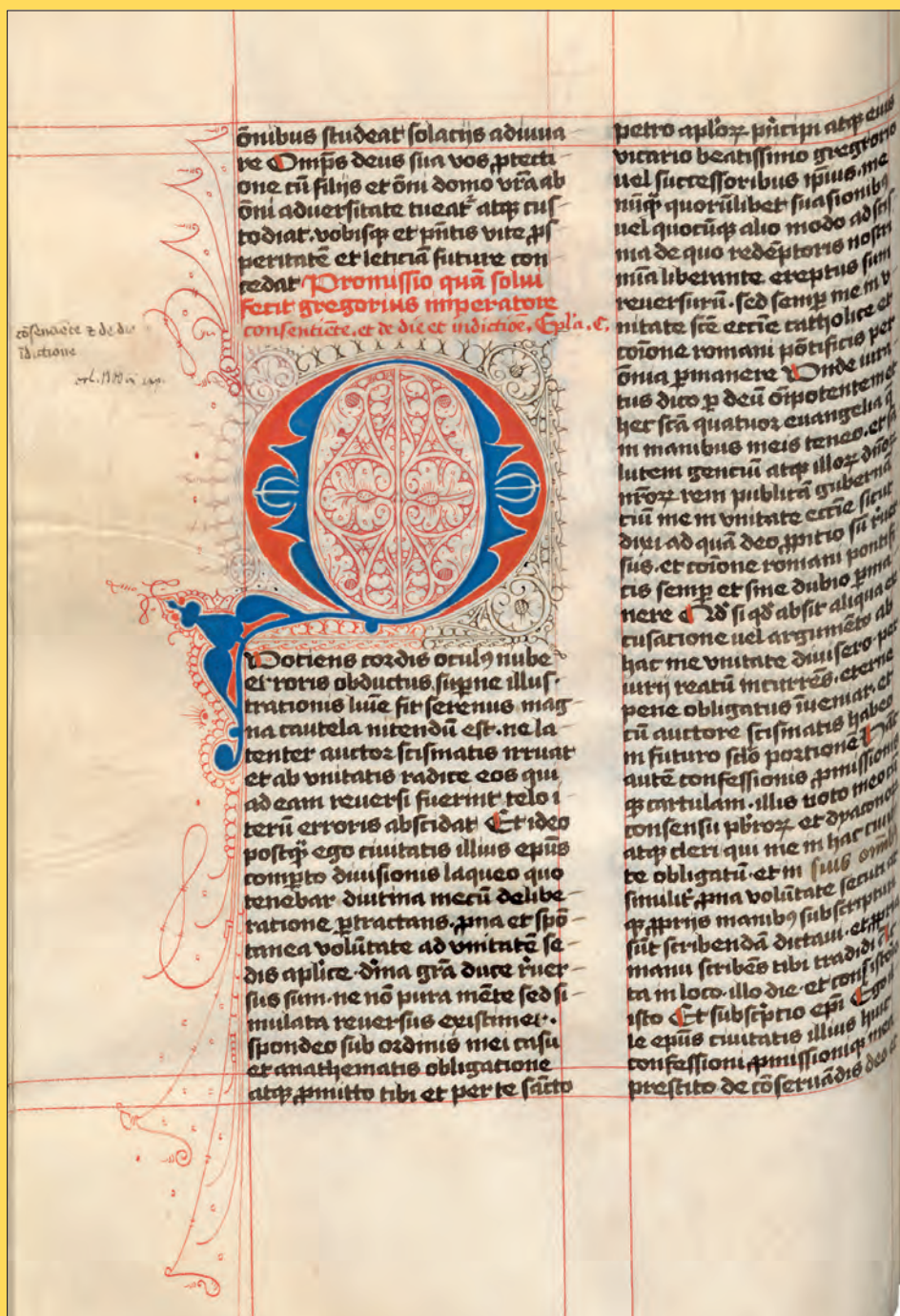
De kloosterlingen, eerder zakbroeders geheten, hadden in Utrecht in 1267 een klooster. Zij volgden de regel van Sint Franciscus. Toen deze kloosterorde bij het Tweede Concilie van Lyon (1274) werd opgeheven, werden ze in 1290 reguliere kanunniken en vielen zij in eerste instantie onder de proosdij Bethlehem in Doetinchem. In 1430 sloten zij zich aan bij de congregatie van Windesheim.⁴ De monniken kopieerden handschriften voor eigen gebruik en voor anderen. Toen Utrecht overging naar de reformatie werd het klooster opgeheven en de bibliotheek, die zo'n 144 handschriften en 70 vroege drukken bevatte, door de stad geconfisqueerd. De collectie zou een van de bases vormen voor de latere universiteitsbibliotheek.⁵

Nieuwlicht

Nieuwlicht lag ten noorden van de stad aan de Vecht. Het werd voor de strenge orde van de kartuizers in 1391 gesticht door de edelman Zweder van Abcoude.⁶ Hoe het kloosterleven bij de kartuizers verliep en nog verloopt, laat de indrukwekkende film *Die Grosse Stille* (2005) zien die opgenomen werd in de Grand Chartreuse bij Grenoble. Het motto *Ora et labora* (bid en werk) is wel heel duidelijk voor deze strenge orde toepasselijk.

Uit de Utrechtse kartuizerbibliotheek afkomstig kennen we een flink aantal handschriften die er gekopieerd en van penwerk voorzien zijn, evenals enkele incunabelen. Onder de kopiisten en florators treffen we twee prioren, de hoogste oversten van de kloostergemeenschap. Jacobus Backer die van 1460 tot 1470 prior was en in 1475 overleed kopieerde handschriften. Een daarvan decoreerde hij in 1471. Ook prior Wermhout van Leiden die het klooster van 1476 tot 1485 bestuurd en in 1517 overleed, treffen we, zo ontdekte Gisela Gerritsen in haar onderzoek, tot de afschrijvers en floratoren.⁷

Nadat in 1577 de Spaanse troepen uit het Vredenburg verdreven waren, namen zij, alvorens huiswaarts te keren, hun intrek

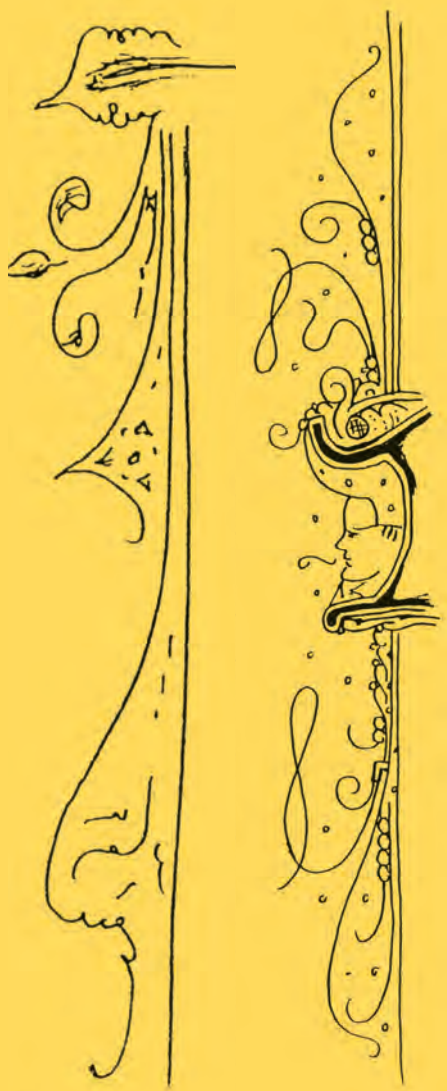


Handschrift met penwerk van de kartuizers in de winkelhaak-stijl. Gregorius de Grote, Epistolae.

□ UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT BIJZONDERE COLLECTIES HS.91 (2 B 9) FOL.59V

in Nieuwlicht. De monniken waren al naar de stad gevlucht. Om verder misbruik van die gebouwen, van waaruit men de stad kon belagen, te vermijden, sloopte het Utrechtse stadsbestuur een jaar later het hele complex. Van het kloostercomplex is alleen het poortgebouw overgebleven. De bibliotheek met 145 handschriften en 68 vroege drukken werd geconfisqueerd en werd de basis voor de latere universiteitsbibliotheek.

Over Nieuwlicht, Nova Lux, is zo nu en dan gepubliceerd.⁸ Maar een integraal overzicht van dit belangrijke Utrechtse klooster bestaat niet. Naast de bibliotheek zijn uit de kloosterkerk van Nieuwlicht drie belangrijke schilderstukken bewaard gebleven. Het ene is een drieluik van Jan van Scorel met de geseling en de kruisiging van Christus in Museum Catharijneconvent, het tweede is een triptiek met het Laatste Avondmaal van een



Reconstructies fijne aubergine-stijl (links) en winkelhaak-stijl (rechts).

onbekende Utrechtse meester in het Centraal Museum waarover Liesbeth Helmus onlangs publiceerde.⁹ Het derde is een schilderstuk uit de omgeving van Jan van Eyck dat zich in de Frick Collection in New York bevindt. Waarschijnlijk is de prior Jan Vos als schenker afgebeeld op het paneel dat Maria met kind en de heilige Barbara en Elisabeth van Hongarije laat zien.

In 2007 is er door Carolien den Hartog archeologisch onderzoek gedaan op de Marnixlaan die nu over het voormalige kloosterterrein loopt. Een rijk verslag daarvan verscheen vier jaar later.¹⁰ Het wachten is op de man of vrouw die al dit materiaal eens samenvoegt tot een boek dat al deze studies voor een breder publiek toegankelijk maakt zoals in 2010 gebeurde voor de Paulusabdij.¹¹

'Wollige Radijsstijl'

Recent verscheen *Het Utrechts draakje en zijn entourage* van de codicologe en handschriftdeskundige Gisela Gerritsen-Geywitz, die al zo'n dertig jaar onderzoek naar Utrechtse handschriften en vroege drukken doet. Zij behandelt in dit boek het Utrechtse penwerk uit de periode 1446 - 1550 en zorgt daarmee voor een uitbreiding en synthese van eerdere Utrechtse studies naar deze vorm van decoratie. Op grond van nauwgezette bestudering onderscheidt Gerritsen vijftien verschillende, soms in elkaar overgaande stijlen. Die krijgen allemaal bloemrijke bijnamen zoals 'De Wollige Radijsstijl', 'De Stijl met de Dikke Neus' en 'De Bonte Lussen-Stijl'.

Ze zijn allemaal afkomstig uit Utrechtse scriptoria zoals die van de reguliere kanunniken en de kartuizers.¹²

Wat is het nut van zo'n determinatie? Via de vormen van penwerk is vaak te traceren waar een handschrift vervaardigd is (in deze gevallen Utrecht) en wordt de datering helderder. Het penwerk staat zoals gezegd dichtbij de kopiist van het handschrift. Zo zijn ook handschriften uit steden als Deventer, Gouda, en Delft te herkennen aan specifieke decoraties die met de pen in rode, blauwe of zwarte inkt gemaakt zijn.

Als er penwerk voorkomt in een incunabel, een boek dat voor 1500 gedrukt is en waarvan vaak de uitgever bekend is, dan leidt de decoratie naar de plek waar het werk gebruikt is. De maker van het penwerk heet florator, een mooi woord dat hem onderscheidt van de miniaturist die voorstellingen in de letter, in de marge of zelfs op volle pagina's schildert. Florator is een term die gelijk het bloemige karakter van het penwerk bestempelt. Met dit 'determinatieboek' vallen Utrechtse handschriften en vroege drukken die elders in bibliotheken en musea terecht zijn gekomen, nu thuis te brengen als Utrechts.

Het Utrechts draakje en zijn entourage dat rijk van illustraties is voorzien en dat met grote acribie is samengesteld, laat een apart artistiek element van de Utrechtse boekproductie zien: een heel speels element. Het is een genot naar het ijverige werk van de monniken en andere floratoren te kijken.

Noten

- 1 James Marrow, Henri L.M. Defoer, Anne S. Korteweg, Wilhelmina C.M. Wüstefeld, *The Golden Age of Dutch Manuscript Painting* (Stuttgart 1989).
- 2 Gisela Gerritsen-Geywitz, *Het Utrechts draakje en zijn entourage. Vijftien penwerkstijlen in Utrechtse handschriften en gedrukte boeken uit de tweede helft van de vijftiende eeuw*. Dit boek is begin dit jaar verschenen bij Uitgeverij Verloren in Hilversum (isbn 978 90 87046750, 154 blz., € 19,-).
- 3 A. van Hulzen, *Utrechtse kloosters en gasthuizen* (Baarn 1986) 32-36.
- 4 Kasper Elm, 'Ausbreitung, Wirksamkeit und Ende der provincialischen Sackbrüder (Fratres de poenitentia Jesu Christi) in Deutschland und den Niederlanden' in: *Francia. Forschungen zur Westeuropäischen Geschichte* 1973, Vol 1, 303-304.
- 5 K. van der Horst, L.C. Kuiper-Brussen, P.N.G. Pesch, *Handschriften en oude drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek* (Utrecht 1984) 26-79.
- 6 A. van Hulzen, 'Het Kartuizerklooster Nieuwlicht' in: *Utrecht* (Gorinchem 1962) 111-114.
- 7 H.J.J. Scholtens, 'De priors van het kartuizerklooster Nieuwlicht bij Utrecht' in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 53 (1929), 302-357; idem 'Necrologie van de Utrechtse Kartuizers' in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 71 (1952), 111-150.
- 8 Naast andere publicaties uit 1836, 1929, 1952, 1984 en 2011: H.J.J. Scholtens, 'Iets over de bouwgeschiedenis en het kunstbezit van de Chartreuse te Utrecht' in: *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1953, 47-57; J.P. Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher in frühen fünfzehnten Jahrhundert* (dissertatie, Leiden 1974); Rolf de Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken. Lekenmemoria in het Utrechtse kartuizerklooster Nieuwlicht (1391-1580)* (dissertatie, Utrecht 2015).
- 9 Liesbeth M. Helmus, *In stille harmonie. Het zestiende-eeuwse kartuizer drie-luik terug in Utrecht* (Utrecht 2011).
- 10 C.M.W. den Hartog, *Nieuw licht op de Marnixlaan. Een archeologisch onderzoek naar het kartuizerklooster Nieuwlicht*. Basisrapportage Archeologie 66 Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht (Utrecht 2013). Te downloaden via: <https://erfgoed.utrecht.nl/publicaties/onderzoeksrapporten-archeologie/nieuw-licht-op-de-marnixlaan/>
- 11 Hein Hundertmark en Kaj van Vliet, *De Paulusabdij. Achter de muren van Utrechts oudste klooster* (Utrecht 2010).
- 12 Registers aan het slot van het boek laten zien wat bij de reguleren en wat bij de kartuizers vandaan komt.



Visitekaart uit 1675 van Mathieu Riviere met afbeelding van zijn kaatsbaan aan de Zuilenstraat

© THE NATIONAL TRUST, WADDES DON MANOR, WADDES DON, BUCKINGHAMSHIRE (UK)

De Utrechtse kaatsbanen 1590-1800

In de Gouden Eeuw was het kaatsspel, een voorloper van het tennis, ook in Utrecht een favoriet tijdverdrijf. De vier kaatsbanen die rond 1600 in de stad gebouwd werden, trokken veel klandizie. Eind 17e eeuw verloor het spel zijn populariteit en namen rondtrekkende toneelgezelschappen de banen in gebruik of werden ze verbouwd tot kolfbanen. In 1792 sloot de laatste Utrechtse kaatsbaan zijn deuren.

Cees de Bondt

Gepensioneerd leraar Engels en tennishistoricus

Ons huidige tennis ontstond van de ene dag op de andere. Het moment is zelfs precies te bepalen. Op 23 februari 1874 verkreeg de Britse Majoor Walter Clopton Wingfield octrooi voor zijn uitvinding, die bekend werd als *lawn tennis* en later als *tennis*. Bij zijn octrooiaanvraag vermeldde Wingfield dat hij de voornaamste regels voor zijn tennisspel had overgenomen uit *The Ancient Game of Tennis*, namelijk de puntentelling (15-0, 30-0, etcetera) en het slaan van de bal met een racket over een net. Wat Wingfield respectvol 'The Ancient Game of Tennis' noemde, werd al 400 jaar lang gespeeld, maar dan binnen vier muren, en meestal overdekt. Een bouwwerk voor het spel vond Majoor Wingfield te gecompliceerd

en te duur. Zijn balspel, gespeeld op een fraai geschoren grasveld, was veel eenvoudiger en goedkoper.

Het oude spel wordt nog steeds gespeeld in Engeland, Australië en de Verenigde Staten, waar het *real tennis* wordt genoemd. De specificatie 'real' werd na 1874 toegevoegd om verwarring te voorkomen met wat we nu als (lawn) tennis kennen. In Nederland heette het gebouw waarin dit oude tennisspel werd beoefend, een *kaatsbaan*. Ons land telde tussen 1450 en 1800 ruim 200 kaatsbanen. De oudste banen maakten onderdeel uit van adellijke kastelen.

Kaatsbaan Zuilenstraat

Een van de oudst bekende Utrechtse kaatsbanen lag achter de huidige panden Zuilenstraat 11 en 13, die oorspronkelijk één huis vormden. Dit grote huis werd rond 1650 gesplitst. Vanaf die tijd hebben die twee huizen hun

Van Kaetsspel (1626)

*'Nu ick aen de bal mach raecken,
Kan ick noch myn lust niet staecken,
t'Rond en ras gevliech noch weer
Strecken moet de jeucht tot leer
In vierkante swarte baenen
Sy meest vreucht te scheppen waenen
Daer sy over 't koortjen net
De bal scheeren met 't racquet
In de gaeten hoog en laegen
D'een den andr'n soeckt te jaegen [...]'¹*

Dit vroeg-17e-eeuwse gedicht breekt op schertsende toon een lans voor beoefening van het kaatsspel door de jeugd. 'swarte baenen' verwijst naar de muren die zwart waren gemaakt om de witte bal tijdens de slagwisseling beter te kunnen volgen. Wat de tactiek en techniek betreft geven de regels 'Daer sy over 't koortjen net / De bal scheeren met 't racquet' uitsluit: de ballen moesten met het juiste effect worden geslagen, zodat de bal over het net (toen nog niet meer dan een koord) scheerde en nauwelijks opstuitte. Zo maakte je het de tegenstander moeilijk de bal te retourneren. De 'gaeten hoog en laegen' verwijzen naar de openingen en gaten in de galerijen en muren van de kaatsbaan. Langs twee zijden, aan de linker zijmuur, en aan muur aan de bovenzijde, lagen galerijen, met een aflopend dak als overkapping. Het aflopend dak is een overblijfsel van het oorspronkelijk kaatsspel dat vanaf de 14e eeuw op straten, pleinen en binnenplaatsen werd gespeeld.² De serverende partij (zowel in het enkel-, als het dubbelspel) sloeg de bal via het aflopend dak aan de lange zijde naar de ontvanger, waarna deze de bal over het net diende terug te spelen. Ballen die geslagen werden in bepaalde galerij-openingen, of in openingen in de muren, leverden directe punten op. Het overdekte kaatsspel, gespeeld met een racket, kan beschouwd worden als de oorsprong van het tennis.



Zuilenstraat 11 in 1991

□ FOTODIENST GAU | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

eigen geschiedenis. Blijkens papieren uit 1725 en 1764 stond er toen nog een keukengebouwtje in de tuin, tegen de achter het huis gelegen kaatsbaan aan, daarvan 'met een houten schutssel gesepareerd', waarvan nu geen spoor meer valt waar te nemen.³

Als eerste eigenaar staat Hendrick Thonisz van Beckbergen (ook Van Beekbergen) vermeld. De familie Van Beckbergen was een Utrechts geslacht dat een stempel zou drukken op de exploitatie van drie van de vier kaatsbanen die de stad heeft gekend. Zij bezaten en beheerden de banen die gelegen waren aan de Zuilenstraat, de Springweg, hoek Viserssteeg, en de Oude Munster Trans. Telgen van de peetvader van de Utrechtse kaatsbaanhouders, Hendrick Thonisz van Beckbergen, beoefenden de nering van 1593 tot 1683, met recht te beoordelen als de bloeitijd van het kaatsspel.

In 1618 blijkt de zoon van Hendricksz Thonisz van Beckbergen, Adriaan Hendricksz, eigenaar van de baan in de Zuilenstraat. Hij had zijn vaders liefde voor het kaatsspel geërfd en diende in hetzelfde jaar een verzoek in bij de vriendschap een tweede kaatsbaan te 'moghén stellen' bij zijn nieuwe huis aan de Trans.

Voor de burgerij fungeerde de kaatsbaan in die tijd als een ontmoetingsplaats, waar ook nog alcohol genuttigd kon worden in de tapperij die aan de baan verbonden was. De kaatsmeester noteerde de genuttigde drankjes in zijn kasboek met een notitie over het aantal ballen waarmee werd gespeeld.

Dat de kaatsbanen in de loop van de 17e eeuw populair bleven onder sportief ingestelde Utrechtenaren blijkt uit een gemeentelijke verordening betreffende drinkgelagen waarbij kennelijk ook de jeugd betrokken raakte. Aan de Utrechtse 'Caetsmeesters' werd opgelegd dat zij op straffe van f 25,- geen jongens beneden de 14 jaar mochten toelaten op hun baan en dat ze jongelieden tussen de 14 en 25 geen uitstel van betaling mochten verlenen, een overtreding waar dezelfde boete op stond.⁴

Kaatsmeester Mathieu Reviere

Na de dood van Adriaan Hendricksz van Beckbergen werden het huis en de kaatsbaan aan de Zuilenstraat in 1670 verkocht aan Mathieu Reviere (Riviere) voor f 5.000,-.

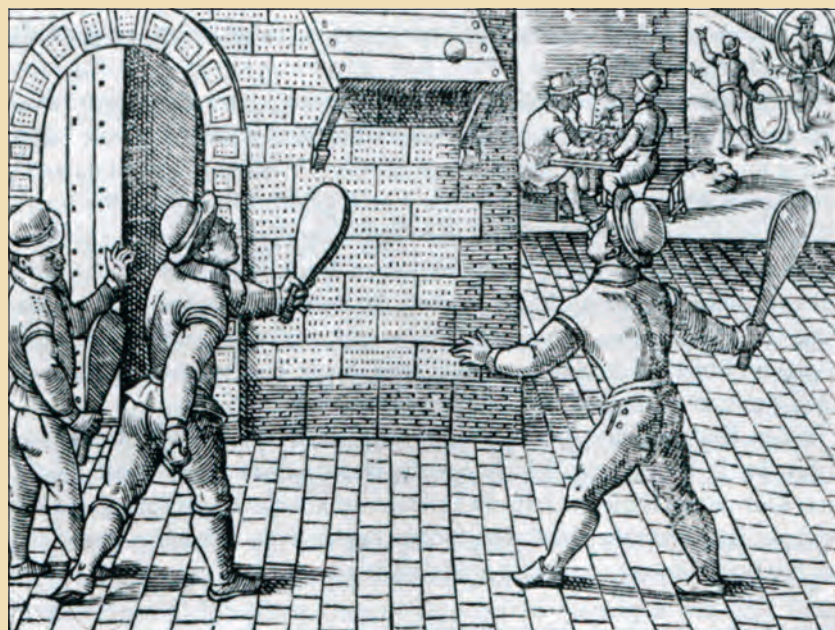
Vier jaar later, op 1 augustus 1674 raasde een 'schrickelyk tempeest' over de stad, waardoor het schip van de Domkerk instortte. Ook Reviere's kaatsbaan en andere gebouwen hadden te lijden gehad van de windhoos:

*'[...] de brouwerij al van De Booch raeckten bij naest onderst om hoogh de groote kaatsbaen neer geslagen die seer dick op de straten lagen [...]'*⁵

Mathieu bouwde de baan opnieuw op en om klandizie onder de Utrechtse bevolking te trekken liet hij een visitekaart maken met een afbeelding van 'son jeu de paulme nouveau'.

Die herbouw was geen vanzelfsprekendheid. Volgens de predikant en dichter Jodocus van Lodensteijn was de ramp een straf van God en mede op zijn instigatie overlegde de kerkenraad met de stadsautoriteiten om af te zien van het herstel van de 'omgeworpen kaatsbaan, waar door de spelers al zo vaak "s Heeren dag" ontheilgd was'. Het was de Utrechtse kerkenraad een doorn in het oog dat het kaatsspel hand in hand ging met wedenschappen op de uitslag en drinkgelagen, óók tijdens de zondagse kerkdiensten.

Van een verbod op het herstel van de kaatsbaan is het niet gekomen, zo maakt Mathieu's visitekaart duidelijk. Op de kaart zien we deze kaatsmeester afgebeeld, staande bij de ingang van de baan, omringd door toeschouwers. Het sfeervolle tafereel lijkt bedoeld om een beeld te verschaffen van een kaats-toernooi, waar zowel veel spelers als publiek op afkwamen. Mathieu's loopbaan als kaatsmeester was geen lang



Tennisspel Frankrijk 16e eeuw

□ BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, CABINET DES ESTAMPES, PARIJS

leven beschoren. In 1687 blijkt hij overleden en in 1690 verhuurden de erven Mathieu Reviere de kaatsbaan aan een musicus, Jacobus Swart genaamd. Een nieuwe kaatsmeester was kennelijk niet te vinden.

Tanende populariteit

Vanaf het einde van de 17e eeuw kampten de kaatsbanen in toeneemende mate met een aanzienlijk verminderde populariteit van het spel. Er moesten dus nieuwe inkomstenbronnen worden gevonden. Mathieu's kaatsbaan werd door zijn erfgenamen verhuurd voor voorstellingen door rondtrekkende komediespelers.

In 1717 werd de kaatsbaan tijdens de Jaarmarkt ingericht als een 'bekwaam en suffisant' theater. Voor de opvoering van toneelstukken waren relatief geringe aanpassingen aan het interieur van de baan nodig. Belangrijkste was het plaatsen van een podium met daarachter een eenvoudige uitgevoerde decor.

Wat het provisorisch theater in de Zuilenstraat betreft, beschikken we over de tekst van een contract met meester-timmerman Willem van Dijk. Hij kreeg de opdracht binnen de baan ruimte voor toeschouwers te creëren. Hij timmerde een loge op het 'rabat', het schuin aflopende dak langs de baan. De hoge gasten hadden vanaf deze verheven plaats een fraai uitzicht op het toneel. De door Van Dijk aangenomen prijs van f 235,- doet vermoeden dat het toneelgezelschap eventueel langer mocht blijven spelen, afhankelijk van toestemming van de magistraat.

In 1721 maakten spectaculaire vaardigheidsnummers met 'vliegwerken', onderdeel uit van de 'commedia dell'arte', waarbij ook een schermmeester was betrokken. Uiteindelijk, bij 'expiratie' van de overeenkomst tussen kaatsbaaneigenaar en de komedianten, moest de timmerman zijn 'timmerage' weer afbreken, waarna de kaatsers de baan weer op konden.

De kaatsbaan was vaker het toneel van bijzondere gebeurtenissen. Volgens een aantekening in het Huydecoper-archief voltrok er zich op 11 maart 1711 een tragedie op de kaatsbaan in de Zuilenstraat. Een prominent lid van de Utrechtse gemeenschap, Jan Bap-



Gravure van Crispijn de Passe uit Nieuwe Jeucht Spiegel (ca 1620) van waarschijnlijk een Leidse kaatsbaan populair onder studenten.

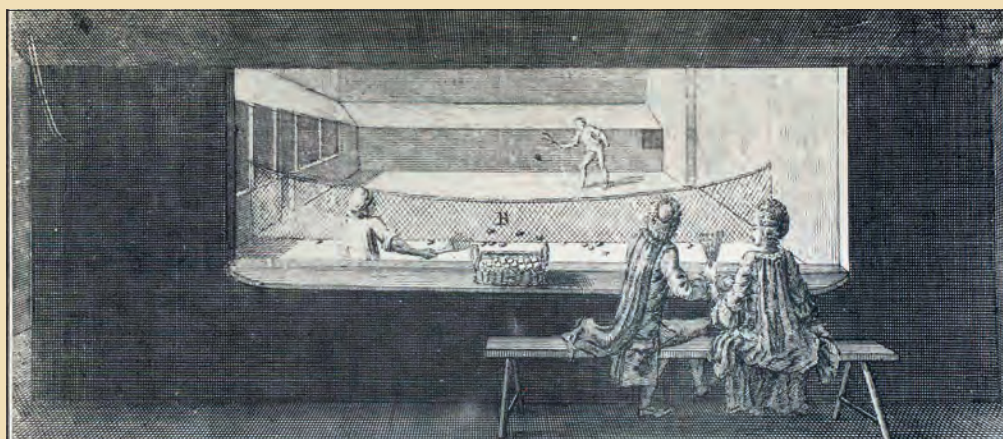
□ COLLECTIE RIJKSMUSEUM

tist Barchman Wuytiers (1665-1711), wonend op Kasteel Gunterstein, overleed tijdens of direct na een kaatspartij, zo leert ons een grafopschrift in de Jacobikerk: '[...] d' Hr, Jan Baptist Barchman Wuytiers; 1. n. syn vrouw met onmundige kinderen, tot Breukelen op 't huys te Guntersteyn, en is alhier overleden in de Zuylestraet in de Caetsbaen; de wapens opgehangen en is gesonken, SO gl. - Jacobikerk [...]'. Helaas vermeldt het grafscript niet hoe Wuytiers overleden is.

Kaatsbanen werden vaak geassocieerd met vechtpartijen en zelfs moord, bijvoorbeeld na een uit de

hand gelopen weddenschap in combinatie met bovenmatige 'inneming' in de tapperij. De vermelding van de Zuylenstraat op het grafscript duidt erop dat het hier geen plaats delict betrof, dus zal Barchman Wuytiers waarschijnlijk een natuurlijke dood zijn gestorven.

Hoe het in de tweede helft van de 18e eeuw verder ging met deze baan is (nog) niet bekend. Feit is wel dat in 1768 de oud-burgemeester van



Vanuit de dedans van de tennisbaan hadden de toeschouwers een uitstekend zicht. uit: De Garsault, 'L'Art du Paumier-Raquetier et de la Paume', in: Descriptions des Arts et Métiers faites par l'Academie Royal des Sciences (Neuchâtel 1771-1790).

□ [HTTP://LIBRARY.SC.EDU/SPCOLL/HIST/TENNIS/ART.HTML](http://library.sc.edu/spcoll/hist/tennis/art.html)



Embleem door Willem Hondius naar Adriaen van de Venne in Jacob Cats, *Spiegel van de ouden en nieuwen tijd* (1632). Thema van dit embleem is 'wijsheid komt met vallen en opstaan': Zichtbaar is een jongeman, uitgedost als nar. Hij is duidelijk enigszins aangeschoten, en danst rond zaken waardoor hij in zijn jeugd verleid wordt, het kaatsen met het racket en het kaartspel. In zijn begeleidende tekst roept Cats de jongeling op gematigdheid op dit vlak te betrachten, maar doet tegelijkertijd een beroep op de ouders de jongeling enige ruimte te geven in hoe hun zoon zijn vrije tijd wenst te besteden.

□ UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT BIJZONDERE COLLECTIES

In 1668 vond een publieke verkoping plaats van het huis en de kaatsbaan van Balthasar van Postel, waarbij Mr. Diederik Schaap, 'secretaris der stad Amsterdam' de hoogste bieder was. In hetzelfde jaar werd de kaatsbaanmeester die Schaap kennelijk had ingehuurd om de baan te runnen, ervan beschuldigd dat hij inventarisstukken en geld uit de kaatsbaan had ontvreemd, waar Schaap genoegdoening voor eiste. Schaap kreeg ook te maken met geweld en vernielingen op zijn baan, toen een groepje Franse spelers schade aanrichtten. Uit 1712 dateert nog een aantekening van Johan Hartman, bakker, als eigenaar van de kaatsbaan. Daarna wordt het stil rond de baan.

Utrecht, Cornelis van Cleeff, vermeld werd als eigenaar van de 'kaats- of raketbaan' in de Zuilenstraat.

Drie andere kaatsbanen

De kaatsbaan aan de Springweg, hoek Vissersteeg, ontstond vrijwel tegelijk met die in de Zuilenstraat. De eerste vermelding dateert van 1594, toen de 'nieuwe' kaatsbaan werd verkocht aan Willem van de Nijpoort. Al snel daarna moet een zoon van Thonisz Hendricksz van Beckbergen, Peter Hendricksz, de baan aangekocht hebben. In 1643 is hij overleden en blijkt zijn weduwe hertrouwd te zijn met Balthasar van Postel. Het echtpaar deed voor f5.000,- afstand van de baan, maar kocht de baan al in 1650 weer terug. In 1665 blijkt er een nieuwe kaatsbaan te zijn gebouwd.



Locatie (zie pijl) van de kaatsbaan achter Trans op de kaart van Utrecht.

□ JOAN BLAEU, TOONNEEL DER STEDEN VAN DE VEREENIGDE NEDERLANDEN (AMSTERDAM 1652; FACSIMILE 1966).

Een andere Utrechtse kaatsbaan was de eerder genoemde baan bij de Trans. In 1618 kwam een gebied vrij op grond van de St. Paulusabdij en op 19 november van dat jaar kreeg Adriaan Hendricksz van Beckbergen toestemming daar een kaatsbaan te bouwen achter zijn huis op de Oude Munster Trans, achter het huidige Trans 17.⁶ Uit een procedure voor de schepenen blijkt dat in 1668 Isack van Beckbergen eigenaar was van de kaatsbaan. Volgens het Archief van het Gerecht was er een geschil ontstaan tussen Adriaan en Ambrosius Bosschaert, naar we mogen aannemen de kleinzoon, respectievelijk zoon, van de Utrechtse kunstschilders Ambrosius Bosschaert I en II. Het ging om de taxatie van de kaatsbaan. De taxatiesom van f 8.000,- maakt duidelijk dat een kaatsbaan in de tijd een aanzienlijke waarde vertegenwoordigde.

Isack van Beckbergen bleef ook na 1668 eigenaar van de baan, tot 1701 toen de kaatsbaan en het huis aan de Trans bij executie verkocht werden aan Jacobus Coole, uit Leiden, telg uit het meest invloedrijke kaatsbaangeslacht (Van Persijn-Coole) uit die stad. In 1718 verkocht Jacobus Coole zijn baan. Latere vermeldingen van de kaatsbaan aan de Trans zijn niet bekend.

Bij de kaatsbaan die volgens één bron aan de Lange Nieuwstraat heeft gelegen moeten we enige terughoudendheid betrachten. Dat het een kaatsbaan betrof, wordt aangestipt in een verslag van bouwhistorisch onderzoek. Dat vermeldt dat achter de huizen van de Lange Nieuwstraat 43 t/m 47 een loods ligt waarin mogelijk nog restanten aanwezig zijn van de kaatsbaan (of kolfbaan) behorend bij een herberg De Drie Dorstige Herten.⁷ De combinatie 'kaatsbaan en kolfbaan' kwam in de loop van de 18e eeuw veel voor. Het kolven werd net zoals het kaatsen in de open lucht gespeeld, maar er ontstond onder de spelers steeds meer behoefte aan een meer gestandaardiseerd bij voorkeur overdekt terrein. Kaatsbanen, vanaf 1700 minder in trek, werden in toenemende mate ingericht als kolfbaan, vooral bij herbergen. De kolfbaan die bij de herberg De Drie Dorstige Herten lag kan dus oorspronkelijk een



Real Tennis court, The Queen's Club, Londen.

□ FOTO: LUCIE DOUWES DEKKER

kaatsbaan zijn geweest. Deze kolfbaan aan de Lange Nieuwstraat werd in 1989 afgebroken en steen voor steen en balk voor balk gedemonteerd en overgebracht naar de Jagerskade.⁸ Daar werd die weer opgebouwd en diende als restaurant van Het Vechthuis, totdat de zaak in de zomer van 2017 failliet ging.

Afscheid overdekte kaatsen

De neergang van het kaatsen, vanaf ruwweg 1700, kunnen we onder meer toeschrijven aan onze calvinistische volksaard. Moralisten benadrukten in hun zedenschriften de negatieve bijverschijnselen van het spel dat ze associeerden met 'ijdelheid en ledig-

heid'. Ook schrijvers als Bredero, Roemer Visscher en Hooft brachten het kaatsen in verband met drank en uit de hand gelopen weddenschappen. Het was gebruikelijk dat de speler die de 'wed'strijd had verloren, moest afrekenen. Bredero vermeldde het al in zijn *Moortje*; wie verloor moest het gelag betalen:

'of ick ga so lief in een kaatsbaan en haal een warm lijff, dat komt so nauw niet, al verspeul ick hondert gulden vier vijf, [...] wij sullen om 't gelach maar speulen [...]

Noten

- 1 Uit: *Kinderwerck ofte Sinnebeelden van de spelen der kinderen*, No. 10, uitgekomen bij Jacob Aertsz Colom, Amsterdam, 1626.
- 2 Voor een uitgebreide studie van het kaatsspel zoals dat tussen 1450-1800 in Nederland werd gespeeld: C. de Bondt, *Heeft yemant lust met bal, of met reket te spelen...? Tennis in Nederland tussen 1500-1800* (Hilversum 1993). Dit artikel bevat nieuwe gegevens over de kaatsbanen in Utrecht.
- 3 *SteenGoed* nr.54 (december 2012) 34-37 (uitgave van de Werkgroep Historisch Onderzoek van Het Utrechts Monumentenfonds).
- 4 'Tegen het zetten van drinckgelaghen aan behoefligen en kinderen', *De Navorscher* 53 (1903) 287-288.
- 5 Gerrit Jansz. Kooch, *Hollans Orkaen* (1674), couplet 30.
- 6 'Sic Semper, Trans 19. De Geschiedenis van een Utrechtse Sociëteit', *SteenGoed* nr.52 (april 2011).
- 7 Marceline Dolfin, E.M. Kylstra, Jean Penders, *De huizen binnen de Singels* (Zeist 1989) 63-64.
- 8 'Kolfbaan "De Drie Dorstige Herten"', *SteenGoed* nr.5 (november 1989) 1-13, zonder vermelding van een kaatsbaan.



Elisabeth Houtzager in juli 1955 bij aankomst op Schiphol met het portret dat Jan van Scorel maakte van zijn beminde Agatha van Schoonhoven. Zij haalde het persoonlijk op bij de prinsen Pamphili in Rome. Het werd tentoongesteld tijdens een aan Van Scorel gewijde expositie dat jaar.

© CENTRAAL MUSEUM UTRECHT | ANP

Soap in het museum

Juffrouw Houtzager als directrice van het Centraal Museum (1951-1972)

Twintig jaar lang leidde ze met straffe hand het Centraal Museum. Mevrouw Elisabeth Houtzager was eigenzinnig, autoritair en had uitgesproken meningen. Ze was verantwoordelijk voor een serie toonaangevende tentoonstellingen maar ook voor onverkwikkelijke ruzies en een dubieuze aankoop. Haar persoonlijke collecties kerstkribben en etnografische kunst waren echter uniek. Portret van een portret.

In het voorjaar van 1993 meldde dr. Maria Elisabeth Houtzager (1907-2001) zich aan als lid van het Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen (het PUG). Ze was toen bijna 86. Aan het door haarzelf aan de secretaris toegestuurde cv danken we gegevens over haar studies en haar loopbaan en een notitie over 'Speciale interessevelden'. Ze noemt er twee: 'De wereld bereizen!' (uitroepteken van haarzelf) en 'Cultuurhistorie'. Ze legt uit: 'Verzamelen van volkskunst en toegepaste kunst. Legde meer speciaal een grote, internationale collectie van kerstkribben aan en schonk deze in 1987 aan het Bijbels Openluchtmuseum (Heilig Land Stichting), Nijmegen. Verzamelde tegelijkertijd een grote internationale collectie van volkskunst die zij op dit moment, 1993, schenkt aan het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden. Beide collecties zijn volledig gedocumenteerd met inventaris en kaartstelsel.'¹

Met deze korte aantekening vatte Houtzager een belangrijk deel van haar leven en werk samen, want verzamelen en reizen waren haar grote passies, in haar werkzame leven en nog lang daarna. Haar beide naast elkaar gelegen en doorgebroken flats aan de Stadionlaan puilden uit van haar collecties.

Van de letterkunde naar de kunst

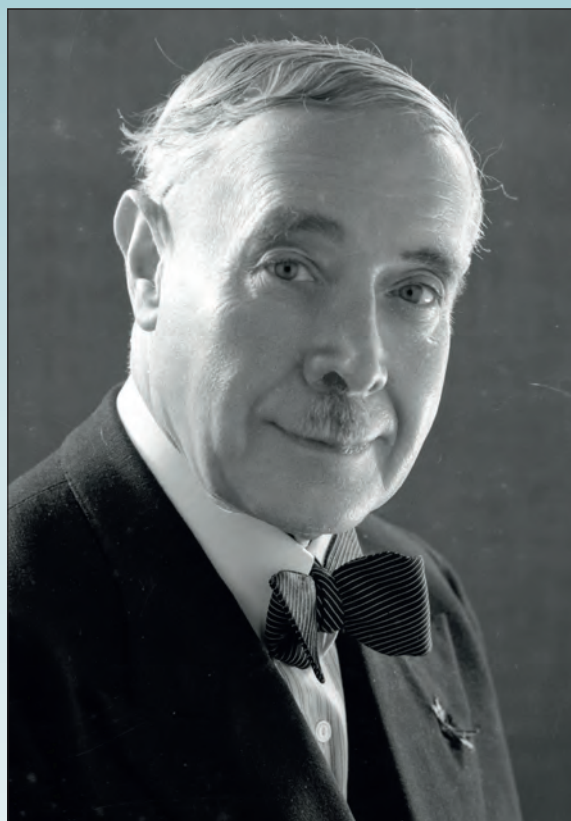
Maar natuurlijk maakte ze in Utrecht en daarbuiten vooral naam als *directrice* van het Centraal Museum waarop ze twintig jaar lang haar stempel heeft gedrukt als *juffrouw* Houtzager ('Geen

mevrouw alstublieft. Anders vragen ze: hoe gaat het met uw man? En ik *heb* geen man.'). Haar talloze interne briefjes en memo's steevast ondertekenend met *MEH*.

Elisabeth (geboren 20 juni 1907) is niet als kunsthistorica begonnen. Na het eindexamen gymnasium ging ze aan de Gemeentelijke Universiteit Amsterdam zowel Engelse als Zweedse taal- en letterkunde studeren (doctoraal 1931 respectievelijk 1933). Ze promoveerde op 11 juli 1935 bij prof. Willem van der Gaaf (1867-1937) op een taalkundig onderwerp: *Unconscious sound- and sense-assimilations*. Daarna stond ze enige jaren voor de klas als lerares Engels, het laatst aan de Meisjes H.B.S. aan de Wittevrouwenkade in Utrecht.

Eenmaal verhuisd naar de Domstad ging ze als *extranea* kunstgeschiedenis studeren, waarmee ze een wending gaf aan haar loopbaan. Ze werd een leerlinge van professor Willem Vogelsang (1875-1954), die de studie kunstgeschiedenis in Nederland had geïntroduceerd en vanaf 1907 de eerste Nederlandse leerstoel in dat vak bezette. Dat Utrecht die leerstoel had gekregen en niet Leiden was te danken aan de unieke collectie laatmiddeleeuwse kunst van het Aartsbisdompelijk Museum, (ABM), dat in 1882 was opgericht door mgr. Van Heukelum.

In 1942 studeerde Houtzager af bij Vogelsang en werd zijn hoofdassistent. Uit verscheidene bronnen is duidelijk dat de (gehuwde) hoogleraar ook al spoedig haar minnaar werd, een relatie die tot aan zijn overlijden heeft geduurd.²



Hoogleraar kunstgeschiedenis Willem Vogelsang was Houtzagers leermeester en tot zijn dood in 1954 volgens meerdere bronnen ook haar minnaar.

□ FOTO F.F. VAN DER WERF | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

In de oorlogswinter van datzelfde jaar vroeg Elisabeth haar leermeester, die een knap tekenaar en aquarellist was, een kerstgroepje voor haar te maken waarvan ze de figuren daarna zelf uitknipte, op karton plakte en opstelde in een stal, die voorheen een sigarenkistje van de tekenaar was geweest. Niemand, zichzelf inbegrepen, ver-



Op 19 oktober 1956 bezocht koningin Juliana het Centraal Museum. Elisabeth Houtzager bracht haar in contact met een aantal (jonge) kunstenaars.

□ NATIONAAL ARCHIEF, ANEFO

moedde dat dit het begin was van een particuliere verzameling die in omvang en artistiekeit nauwelijks haar weerga kent.³

Vogelsang, die onderdirecteur was geweest van het Museum voor Oudheden, later het Centraal Museum aan de Agnietenstraat, heeft waarschijnlijk op de achtergrond een rol gespeeld bij de benoeming in 1951 van zijn leerlinge tot directrice van het CM als opvolgster van jkvr. Carla de Jonge.³ Medesollicitant was dr. Désiré Bouvy (1915-1993), de directeur van het ABM en later stichter van het Catharijneconvent, die als gepromoveerd kunsthistoricus meer gekwalificeerd leek voor deze post, maar desondanks 16 stemmen kreeg in de gemeenteraad tegen Houtzager 18. Ruim twee decennia zou zij op haar post blijven.

Alle kanten uit

Houtzagers loopbaan bij het Centraal Museum begon in 1951 met de opening van het Fentener van Vlissingenhuis, Maliebaan 42, een geschenk aan de gemeente door de naamgever ervan, de directeur van de Steen-

kolen Handels Vereniging (SHV). Het was bedoeld als onderkomen voor de kunst na 1850, waarvoor aan de Agnietenstraat, een voormalig middeleeuws nonnenklooster, eenvoudig geen ruimte was. Aan het eind van het jaar werd in het CM een Caravaggio-tentoonstelling geopend, haar debuut, eigenlijk een initiatief van Vogelsang, in samenwerking met het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen.

Daarna volgden over een reeks van jaren indrukwekkende tentoonstellingen zoals *Schatten uit Peru* (1954), *Jan van Scorel* (1955), *Rietveld* (1958), *Paus Adriaan VI* (1959), *Saenredam* (1961), *De Hethieten* (1962) en *Modigliani* (1968). Hele pakken krantenknipsels in het CM-archief bewijzen de veelal positieve landelijke aandacht die deze Utrechtse exposities kregen. Die waren niet alleen haar persoonlijke verdienste. Houtzager nam in de jaren zestig drie archeologische tentoonstellingen over uit Duitsland en België: de al genoemde *Kunst en Cultuur van de Hethieten*, 5000 jaar kunst uit Pakistan in 1963 en Iraanse Kunst in

1966. Het ging dus alle kanten uit, net als haar reizen.⁴

Sommige exposities leverden ook negatieve publiciteit op. Bij de opening van *Paus Adrianus VI* kreeg Elisabeth ruzie met Anton van Duinkerken die de expositie had geopend. De *Italianiserende landschapsschilders* (1965) kregen een catalogus waarvan Houtzager, haar onderdirecteur en de jonge Albert Blankert als auteurs werden vermeld, terwijl het uitsluitend het werk van de laatstgenoemde was. Conservatoren kregen nooit de eer die hen toekwam: 'Ach ja, ik heb Jan van Scorel gemaakt, ik heb Saenredam gemaakt', zei ze in *De Tijd* (5 augustus 1972), terwijl haar staf het werk had verzet. Bij een Erich Wichmann-presentatie betuigde Houtzager haar instemming met diens verwerping van het algemeen kiesrecht, en op een Modigliani-tentoonstelling (1968) werden valse schilderijen gesignaleerd, waarop de tentoonstelling werd gesloten, de catalogus vernietigd, en de directrice het CM-personeel een spreekverbod oplegde.

Met eigentijdse kunst had ze weinig affiniteit en de jonge garde rond het maandblad *Kunst in Utrecht*, die dat signaleerde, noemde ze 'oproer-kraaiers'.



Dat ze haar museum moest delen met het Aartsbisschoppelijk Museum was Houtzager een forse doorn in het oog. Ze beschouwde de directeur van het ABM Desiré Bouvy - op de foto links terwijl hij de Duitse ambassadeur en diens vrouw ontvangt in juli 1959 - als haar 'vijand nummer één'.

□ FOTO HENK LINDEBOOM | NATIONAAL ARCHIEF, ANEFO

De zogenaamde Bloemaert

De positieve waardering die Houtzager tot lang na haar vertrek kreeg, is, behalve aan de exposities, ook te danken aan haar verzamelbeleid. Ook bij die laatste 'prestatie', waarvoor zij inderdaad de eindverantwoordelijke was, past een kanttekening. In haar beginperiode werd ze hierin bijgestaan door Vogelsang en diens opvolger J.G.van Gelder. Uit die periode dateert de aankoop van het *IJsgesicht* van J.C.Droochsloot. Daarna was het de conservator Simon Levie, de latere directeur van het Rijksmuseum in Amsterdam, die in de jaren 1953-1958 bij de aanschaf van schilderijen de toon aangaf. Ook diens opvolgers, de al genoemde Albert Blankert (1940), later een groot Vermeer-expert, en Jos de Meyere (1943) waren kunsthistorici met inzicht, veel meer dan de directrice, die uiteindelijk te weinig kennis van zaken had.

Ze kwam dan ook zelf zelden met een aankoopvoorstel. En als ze het deed, was het geen succes. Net voor haar pensionering kocht ze bij een Amerikaanse kunsthandel een werk van de Utrechtse schilder Abraham Bloemaert. Toen dat in het CM arriveerde, was Houtzager net vertrokken. Het was goedgekeurd door een vermaarde Zwitserse specialist, die werd uitgenodigd om er in Utrecht opnieuw naar te komen kijken, en zich uiteindelijk aansloot bij de mening van de conservator dat het hier ging om een 18e-eeuws Frans schilderij dat geïnspireerd leek door het werk van Bloemaert zoals er vele waren.

Wél een persoonlijke verdienste was haar inzet om de aankoop van een schilderij dat door de conservator positief was beoordeeld en door de Museumcommissie onder voorzitterschap van de wethouder cultuur was goedgekeurd, te financieren. Daarvoor klopte ze, meestal succesvol, aan bij de Vereniging Rembrandt, waarvan ze bestuurslid was.

Een vechthuwend

In het Centraal Museum was al sinds 1916, volgens het plan van stadsarchivaris Samuel Muller, ook het Aartsbisschoppelijk Museum (ABM) gehuisvest. Die gearrangeerde samenleving verliep nooit zonder rimpelingen, maar na het aantreden van Elisabeth werd het een regelrecht vechthuwend. Zij eiste al direct dat een te benoemen assistent aan het ABM haar ondergeschikte zou zijn en

dat conservator Bouvy (haar vroegere medesollicitant bij het CM) omtrent het functioneren van die ambtenaar aan haar verantwoording zou moeten afleggen. Voor het bestuur van het ABM was dat onaanvaardbaar.

Het jaar erop (1952) waren er spanningen over de inrichting van de bovenkapel, wat opnieuw uitliep op gekissebis omtrent de bevoegdheid van de directie van het CM over het ABM. Een middeleeuws beeld uit de vaste ABM-collectie dat frontaal was geplaatst, werd door Houtzager in het voorbijgaan een kwartslag gedraaid, door Bouvy weer rechtgezet en zo voort.

Ook in 1953 was er geruzie, over geld deze keer. 'Hoe staat het met het ABM?', vroeg Herman Molendijk, de toenmalige burgemeester van Amersfoort, aan Bouvy. 'Het liefst zou ik het hele museum op mijn nek nemen en

EEN MERKWAARDIGE EPISODE UIT HET LEVEN VAN HEER BOEF (OF TEWEL 'CHantage LOONT')



Gedeeltelijk ingekleurd stripverhaal over het Amersfoort-plan van het ABM, getekend door Paul Dirkse (1946-1998), conservator bij het ABM en later bij Het Catharijneconvent. De dame in rij twee is Lineke Janssens, die Houtzager in 1972 als directrice van het CM opvolgde. Elisabeth Houtzager is de dame in het midden van de bovenste rij.

□ PARTICULIERE COLLECTIE

het verplaatsen naar een andere stad in Nederland, welke dan ook, antwoordt deze.⁵ Molendijk opperde het idee dat het net leeg gekomen oud-katholieke seminarie aan de Muurhuizen misschien een geschikte locatie zou zijn. Tot rond 1956 bleef dit plan boven de markt hangen, in het geheim. Totdat het Utrechtse college

van B&W er lucht van kreeg, het ABM-bestuur op het matje riep en burgemeester De Ranitz persoonlijk op bezoek ging bij aartsbisschop Alfrink. De zaak werd uitgepraat en het ABM besloot in Utrecht te blijven, wat ook meer voor de hand lag. Een hoogtepunt in de strubbelingen bracht de ABM-tentoonstelling *Het*

Wonder in 1962. Houtzager weigerde in alle toonaarden om haar medewerking te geven (inrichting, publiciteit, suppoosten), omdat ze het als concurrentie beschouwde. Wethouder van Cultuur Hendrik van der Vlist (PvdA) nodigde beide partijen uit op het stadhuis om het conflict te bespreken. Bouvy heeft van die bespreking op 30 juni 1962 verslag gedaan aan zijn ABM-bestuur. In de loop van het gesprek verloor Houtzager haar zelfbeheersing, en maakte ze de ABM'ers achtereenvolgens uit voor 'profiteurs, blackmailers, indringers, een ingroeisel en een kanker-gezwel'. Bouvy persoonlijk betitelde ze als haar vijand nummer één en als een *gigolo*, omdat hij de suppoosten van de gemeente nodig had. Hij moest maar tentoonstellingen houden naast de kathedraal, daar hoorde hij thuis. De subsidie die de gemeente voor die tentoonstelling gaf, vond ze overbodig. 'Ze hebben geld genoeg, en anders bouwen ze maar een kerk minder.' Van der Vlist protesteerde tegen al die uitlatingen en over de laatste merkte hij op: 'De opmerking over het ABM en de kerkenbouw zou door een communist niet verbeterd kunnen worden.' De wethouder concludeerde dat gewoon assistentie bij de ABM-tentoonstelling moest worden geboden. Houtzager riep nog dat ze geen uitnodiging voor de opening hoefde. De verslaggever besluit: 'Juffrouw Houtzager en Bouvy gaan samen weg. Bouvy helpt haar nog in haar jas. Daarna verlaat ieder het stadhuis langs een andere uitgang.'⁶ De volgende dag vertrok Houtzager



Houtzager leidde prinses Beatrix rond tijdens een particulier bezoek op 3 mei 1963.

□ FOTO ERIC KOCH | NATIONAAL ARCHIEF, ANEFO

op dienstreis en liet ze de uitwerking van de afspraken over aan onderdirecteur Herman de Smedt, die in de geest van zijn chef bleef traineren en tegenwerken met briefje en telefoontjes en bijvoorbeeld de weigering de affiches in de CM-vitrines op te hangen. Het geruzie bleef niet buiten de publiciteit. Zo meldde *Het Centrum* dat de tentoonstelling vanwege de spanningen tussen de beide directeuren mogelijk niet door zou gaan. In de boezem van het ABM-bestuur heette het optreden van Houtzager 'pathologisch' terwijl de gemeente vierkant achter de tentoonstelling bleef bestaan.

'Even van de kamer af'

De giftige pijlen vanuit de directiekamer van het CM richtten zich niet alleen op de buitenwacht maar ook op de eigen circa 35 personeelsleden, op wie MEH dagelijks haar controle-zucht botvierde.⁷ Zelf kwam ze om 8.15 uur aangereden, waarbij ze verwachtte dat de portier of de hal-suppoot klaar stond om haar fiets in ontvangst te nemen. Die werd dan

het trapje afgedragen en gestald in de stookkelder tegenover de toegang tot het Utrechtse Schip.

Tegen sluitingstijd kreeg de portier een telefoontje zodat iemand met de dienstfiets paraat stond. Er bleek soms een band lek, al dan niet door sabotage. Dan vorderde ze een damesfiets van een van de personeelsleden. Eenmaal op haar werkplek aangekomen registreerde ze vanuit het raam wie er via 'de stallen' te laat kwam, waarna ze de namen doorgaf aan De Smedt, die ze op zijn lijstje zette voor het beoordelingsgesprek. Het is gebeurd dat ze vanuit het andere eind van de wereld om 8.15 uur Utrechtse tijd opbelde en tegen degene die opnam zei: 'Ach, meneer X, u heb ik niet nodig, maar verbindt u mij even met meneer Y.' Als Y er nog niet was, zei X: 'Die is even van de kamer af.' 'Van de kamer af, van de kamer af, wat betekent dat?' De afgesproken smoes was dan: 'Hij is even naar de wc.' De personeelsleden vormden één blok tegen het schrikbewind. Briefschrijvers die naar aanleiding van een door MEH persoonlijk onder-

tekend antwoord opbelden, kregen haar nooit aan de telefoon. En de gemeenteraad was vaak het toneel van hooglopende discussies over haar functioneren, vooral over het personeelsbeleid. 'Ze is niet geneigd tot overleg, en kan slechts praten met gezanten, prinsen en prelaten', zei wethouder Van de Vlist ooit. Het rijmpje werd spreekwoordelijk. Vrij Nederland publiceerde geregeld kritische artikelen over Houtzager, soms anoniem maar altijd goed ingelicht, en ook het *Utrechtsch Nieuwsblad*, het *Nieuw Utrechts Dagblad* en *Het Centrum* lieten graag hun licht schijnen over de affaires in het Centraal Museum, waarop dan weer vragen volgden in de gemeenteraad. Het werd een ruim twintig jaar lopende soap, voer voor *Story* en *Privé*, bladen waar de directrice overigens dol op was.

Met initialen in de krant

Anderhalf jaar voor haar vertrek stond Elisabeth opnieuw prominent in de dagbladen, deze keer met haar initialen. *De Telegraaf* van 28 november 1970 wist te melden dat MEH tijdens een werkbezoek in Londen een jurkje had gestolen in een modezaak aan Oxfordstreet. Ze werd betrapt



Elisabeth Houtzager als stralend middelpunt van een klerikaal gezelschap op de nieuwjaarsreceptie 1970 aan de Maliebaan. In het midden kardinaal Alfrink. Op de voorgrond Ben Mulder o.p., pastoor van de Antoniusparochie. Zijn collega Heins Schurink van de Gerardus Majella kijkt naar de fotograaf. Op de rug gezien de Rijksarchivaris in Utrecht M.P. van Buytenen.

□ PARTICULIERE COLLECTIE

en kwam er met een boete af. Die betaalde ze, naar eigen zeggen omdat ze 'geen tijd had op de gerechtelijke procedure te wachten'. Teruggekeerd in het museum deed ze alsof er niets gebeurd was. Haar advocaat lichtte het personeel in, inclusief haar ontkenning en een verbod om over de zaak te spreken. De gemeente had het er opnieuw lastig mee maar liet het slepen tot aan haar pensionering. Haar trouwe De Smedt regelde het afscheidsfeest en verzamelde een uitgebreid Comité van Aanbeveling bestaande uit landelijke en stedelijke prominenten, inclusief haar vroegere collega Bouvy. Het personeel werd op de receptie niet uitgenodigd en kon het tuinfeest vanaf de eerste verdieping gadeslaan.

Ze bleef ook daarna reizen, verzamelen, interviews geven en controversiële uitspraken doen ('Ik behoor tot het beperkte aantal vrouwen dat logisch denkt', *NRC Handelsblad* 13 mei 1994) maar werd in de loop der jaren ook wat milder. Bij de opening van Rijksmuseum Het Catharijneconvent kondigde ze zich bij binnenkomst aan als 'de collega proxima' van directeur Bouvy en bij het tweede lustrum in

1989 wandelde ze tot verbazing van de feestgangers arm in arm met haar vroegere 'vijand nummer één' door de onderdoorgang van het museum. Niemand heeft volgens oud-directeur Defoer zoveel *Vrienden van het Catha-*

rijneconvent geworven als zij. Elke ochtend om acht uur ging ze naar de mis in de dagkapel van de Aloysiuskerk, vlakbij haar huis. Tegen de vaste celebrant zei ze: 'Ach, weet u, pater Van Munster, vroeger had je de ochtendgymnastiek op de radio, maar die is er niet meer. En je moet toch ergens je bed voor uitkomen.'

Door een beroerte belandde ze in september 2001 in een verpleeghuis in Zeist, waar ze op 22 december overleed. Op haar bidprentje stond een bijbeltekst die ze eerder al eens had ingezet in interviews: 'Wie zal U kwaad doen als gij ijverig streeft naar het goede' (1 Petr. 3, 13).

Noten

- 1 Inschrijving bij het PUG d.d. 4 april 1993 (Archief PUG).
- 2 Nienke Begemann, *Victorine* (Amsterdam 1988) 141. Victorine Hefting (1905-1993), van 1947 tot 1950 directeur van het Haags Gemeentemuseum, was in de jaren dertig Vogelsangs assistente en minnares.
- 3 J.C.Th. M. van Laarhoven, *Kerstkribben. Vijftig jaar Collectie Elisabeth Houtzager* (z.p. 1992). *Kerstkribben uit de hele wereld. De internationale collectie van dr. Elisabeth Houtzager* (Hilversum 1980).
- 4 Over haar tentoonstellings- en aankoopbeleid: e-mail-correspondentie met Jos de Meyere te Gent december 2017-februari 2018; 'Rumoer om mej. Houtzager. Het inlegvelletje en de gevolgen', in *Vrij Nederland* van 29 januari 1966.; HUA Archief Centraal Museum toegang 843 inv. nrs. 185 en 213 respectievelijk het personeelsbeleid en perspublicaties over de tentoonstellingen.
- 5 Niels Koers, 'Dr. D.P.R.A. Bouvy en zijn Catharijneconvent', *Catharijnebrief* 26 (juni 1989) 4.
- 6 Bouvy aan het bestuur van het ABM 10 juni 1962. Archief ABM ordner Bestuur IV, 1956-1966 (thans nog in het Museum Catharijneconvent). Daar is ook een map Houtzager.
- 7 Jos de Meyere, die vanaf 1969 als conservator aan het CM verbonden was, schrijft uitvoerig over de verhoudingen en de sfeer in het museum in de in noot 4 genoemde stukken. Een interview met Henri Defoer (14 december 2017) gaf hetzelfde beeld, evenals telefonische gesprekken met Hanneke Adriaans en Beatrice Bullinga in januari 2018. De stukken van Jos de Meyere zullen worden gedeponeerd in het RKD, Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, te Den Haag.

Voorjaarsledenvergadering

Deze vindt plaats op *woensdag 16 mei* 19.30 uur in de grote zaal van Kargadoor, Oudegracht 36. De stukken voor de vergadering vindt u als bijlage bij dit nummer.

Historisch Café

Op *vrijdag 13 april* houdt Cecile aan de Stegge een lezing over de Utrechter Willem Wilschut, verpleger psychiatrie, verzetsheld en oorlogsslachtoffer. Wilschut, geboren aan de Utrechtse Nieuwe Gracht, werkte vanaf 1912 bij de Willem Arntsz Stichting. Tijdens de oorlog bood hij onderdak aan joodse onderduikers en in 1944 werd hij opgepakt door de Duitsers. Via Kamp Vught en het concentratiekamp Sachsenhausen kwam hij uiteindelijk terecht in Mauthausen waar hij in 1945 overleed.

Cecile aan de Stegge, die promoveerde op een onderzoek naar de geschiedenis van het beroep van psychiatrische verpleegkundige in Nederland, schreef samen met Marco Gietema *Vergeten Slachtoffers. De psychiatrische inrichting De Willem Arntsz Hoeve te Den Dolder tijdens de Tweede Wereldoorlog* (2017). Die geschiedenis zal tijdens haar lezing over Willem Wilschut zijdelings aan de orde komen.

Op *vrijdag 11 mei* houdt Maurice van Lieshout een lezing over het beeld van het Utrechtse studentenleven sinds 1945. Aan de hand van een groot aantal unieke beelden laat hij zien hoe het wonen, studeren, werken, actievoeren en het verenigingsleven van Utrechtse studenten de laatste 75 jaar veranderd zijn en in sommige opzichten (vrijwel) hetzelfde zijn gebleven.

Maurice van Lieshout is publicist en eindredacteur van het Tijdschrift Oud-Utrecht en publiceerde artikelen en boeken over verschillende Utrechtse, historische onderwerpen. Het afgelopen jaar selecteerde hij uit duizenden foto's en andere beelden zo'n 300 illustraties voor het boek *Utrechts studentenleven sinds 1945* dat in april van dit jaar verschijnt.

Het Historisch Café vindt plaats in de Smeezaal van het Bartholomeus Gasthuis, Lange Smeestraat 40. Zaal open om 16.30 uur. De voordracht begint om 17.15 uur en duurt circa 45 minuten.

Lezing over Adriaan Reland

Op *woensdag 18 april* vindt er een lezing plaats over Adriaan Reland oftewel Hadrianus Relandus, van 1700 tot aan zijn dood

in 1718 hoogleraar Oosterse talen in Utrecht. Als 13-jarige ging hij in Utrecht studeren en als 18-jarige promoveerde hij op een dissertatie over de vrijheid van het filosoferen. Een van zijn belangrijkste werken is *De religione mohammedemica* (1705) waarin hij een wetenschappelijk verantwoord en onbevooroordeeld beeld van de islam wil geven. Relandus was een onafhankelijk denker en een zeer veelzijdig geleerde die ook naam maakte als cartograaf en Neolatijs dichter en een levendige correspondentie onderhield met collega's in binnen- en buitenland.

Henk van Rinsum is hoofd van de afdeling onderzoeksondersteuning en bestuurssecretaris van de faculteit sociale wetenschappen. Hij doet onderzoek naar het werk en de invloed van Adriaan Reland.

Aanmelden voor deze lezing kan bij Jaap van Laar, vanlaar123@casema.nl. De entree bedraagt € 5,00. Locatie Smeezaal Bartholomeus Gasthuis, aanvang 19.30 uur.

Lezing Utrechtse vrouwen

Op *woensdag 23 mei* houdt Wendy de Keizer, historicus en stads-gids in Utrecht, onder de titel *Woeste wijven en wijze wieven* een lezing over het leven van Utrechtse vrouwen vanaf de Middeleeuwen tot nu. Op een humoristische wijze werpt ze licht op het leven en werk van Utrechtse vrouwen als Trijn van Leemput die als eerste de pikhouweel ter hand nam om de beruchte dwangburcht Vredenburg te slopen, Belle van Zuylen die de heren liet weten geen talent te hebben voor ondergeschiktheid, Trui van Lier en Jet Berdenis van Berlekom die meer dan honderd joodse kinderen redden van het nazi-geweld en verschillende andere bijzondere figuren.

Aanmelden voor de lezing bij Jannes van der Wal, jannesvdw@yahoo.com. De entree bedraagt € 5,00. Locatie Smeezaal Bartholomeus Gasthuis, aanvang 19.30 uur.

Correctie

In het februari-nummer plaatsen we bij een artikel over timmerbedrijf Kocken op pagina 14 een foto van het interieur van een modeherenzaak. Een attente lezer wees ons erop dat het niet gaat om de herenmodezaak William House aan de Utrechtse Choorstraat, maar om het filiaal aan het Gele Rijdersplein in Arnhem waarvoor Kocken ook het interieur had gemaakt.

Vereniging Oud-Utrecht

Vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht

Voorzitter Dick de Jong **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / (06) 347 89 416 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht.

Ledenadministratie NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail)adres. **Contributie** € 37,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20,- / bedrijven € 50,-) **Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is** wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Website www.oud-utrecht.nl, redactie.website@oud-utrecht.nl.

Digitale nieuwsbrief wordt de eerste van alle oneven maanden verspreid, redactie.nieuwsbrief@oud-utrecht.nl. Leden waarvan het emailadres bekend is krijgen deze automatisch toegezonden, aanmelden voor niet-leden kan via www.oud-utrecht.nl/service/contact.

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 91e jaargang nr.2 / april 2018 / ISSN 1380-7137 **Tijdschrift Oud-Utrecht** is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht en verschijnt zes maal per jaar in de even maanden **Deadline** agenda nummer 3/2018: 1 mei 2018.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet **Redactieadres:** Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl **Kopij** sturen aan de redactie, aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen te vinden op www.oud-utrecht.nl **Recensie-exemplaren** kunnen gestuurd worden naar de eindredacteur, Lakenvelderstraat 20, 3573 SG Utrecht.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** Senefelder Misset, Doetinchem

Losse nummers kosten € 4,50 (themanummers € 7,50) **Verkoopadressen** Het Utrechts Archief Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220, Museum Catharijneconvent Lange Nieuwstraat 38, Readshop Oudegracht 427 en Utrecht Toerisme Domeinplein 9.

Onmisbaar voor liefhebbers van lokale en regionale geschiedenis

Interesse in de geschiedenis van stad en provincie Utrecht?
Word dan lid van de Vereniging Oud-Utrecht. Het kost weinig en u krijgt er veel voor terug:

- zes maal per jaar het rijk geïllustreerde *Tijdschrift Oud-Utrecht*
- tweemaandelijks een *digitale Nieuwsbrief* over de historische actualiteit
- ieder jaar een diepgravend *Jaarboek*
- het hele jaar door *exclusieve excursies* waaronder de Grote Dagexcursie
- in februari de prestigieuze *Van der Monde-lezing*
- iedere maand het *Historisch Café* in het Bartholomeus Gasthuis
- de mogelijkheid om als vrijwilliger in een gezellige sfeer deel te nemen aan één van de clusters of commissies.

Bovendien krijgt u als lid korting op tentoonstellingen en activiteiten van Museum Catharijneconvent.

Oud@Utrecht

Bent u al lid?

Geef dan een ander een lidmaatschap cadeau tegen gereduceerd tarief en help Oud-Utrecht op weg naar 2000 leden!

Vraag voor € 20,- een cadeaubon aan voor een jaar lidmaatschap (normale prijs € 37,50). Het lidmaatschap geldt voor een lopend kalenderjaar (reeds verschenen nummers van het tijdschrift worden nagezonden). Aanvragen kan via www.oud-utrecht.nl/service/lid-worden

Voor meer informatie:
ledenadministratie@oud-utrecht.nl

hart
voor
historie
en
cultureel
erfgoed
in
Utrecht

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

LISMAN
EN **LISMAN**
BOUW & VASTGOED



Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl